

Bírálat Z. Karvalics László „A hosszú huszadik század (1870–2020). Közelítések egy termékeny történeti narratívához” című akadémiai doktori értekezéséről

Z. Karvalics László akadémiai doktori disszertációja nem annyira terjedelme, mint inkább az elméleti konstrukció kidolgozottsága, komplexitása, ha tetszik, „súlya” miatt monumentális munka. Az 1870 körül indított százötven éves periódus történetét tekinti át úgy, hogy a 19. század első felére is visszatekint. Fogalmi apparátusa és időkezelése szempontjából egyaránt eltér a hagyományos történeti művektől. Az előbbi oka az értekezés pluridiszciplináris jellegéből fakad, nevezetesen a szociológia, a kibernetika és kisebb részben a gazdaságtudomány termékeny hatását érezni a szövegen és a szerző gondolkodásmódján. Ami pedig az utóbbit, tehát a sajátosnak tekinthető időkezelést illeti, ennek először csak arra a már említett „részére” kívánok utalni, hogy Z. Karvalics László érvei, elemzései értekezése több pontján is ahhoz a korhoz kapcsolódnak, amelyben élünk, eddig a korig „futnak ki”, „érnek el”, amiktől a hagyományos történetírás tartózkodik. Az ezen a ponton felmerülő módszertani dilemma kapcsán Jean Leduc „A történészek és az idő” című alapvető könyvére utalnék, amelyben a szerző az ilyesféle megközelítésekkel szemben inkább megengedő álláspontot képvisel, miközben elkülöníti egymástól a jelenkor történetét és az „azonnali történelmet”, azt, amit talán nevezhetünk egyfelől „félmúltnak”, másfelől „mostnak”. Veszélyforrásként Leduc a finalizmust és a történeti távlat hiányát említi. Előbbi valós veszély, amely azonban régmúlt korok kutatóit is megkísértheti, hiszen ők rendkívül pontosan ismerik az elmúlt korokat követő jövőt és könnyebben meglátják (vagy olykor inkább elképzelik) a folytonosságot. A finalizmus veszélye tehát régi korok kutatójára éppen úgy leselkedik, mint a jelenkor vagy az azonnali történelem kutatójára, így ezt az ellenérvet elvetném. (Leduc monográfiájára még visszatérek.) Ami pedig a történeti távlat kérdését illeti, az érvelés ezzel kapcsolatban szintén megfordítható. Egy zenetörténeti példával élve: Jacques Handschin azt írta 1948-as áttekintésében, hogy azért csak igen kurtán tárgyalja a 20. századi zene történetét, mert „ha tudnánk is azt, miben gyökereznek az »új zene« különböző jelenségei, akkor sem tudnánk, hogy hova vezetnek. Ebből láthatjuk, hogy a történelem peremén állunk.”

Véleményem szerint a Z. Karvalics László akadémiai doktori értekezésére jellemző sajátos időkezelésnek ez a része alapvető jelentőségű az értekezés értékelése, értelmezése szempontjából. Az általa vizsgált jelenségek esetében ugyanis már beszélhetünk történeti távlatról (noha a szerző „a történelem peremén áll”), hiszen pontosan látjuk: ezek a jelenségek „hova vezetnek”, hova vezettek. Így az „azonnali történelem” egyrészt segítette a szerzőnek

megalkotnia modelljét. Másrészt az, amit Z. Karvalics László bemutat, elemez ebből az „azonnali történelemből”, az segít az olvasónak értelmezni a hosszú huszadik század doktori értekezésben kidolgozott modelljét. (A szerző egy ponton idézi is a Bielefeldi Egyetem Történeti Tanszékén dolgozó Simon Zoltán Boldizsárt: „Ha elsőként nincs víziónk a jövőről, hogyan is gondolkodhatnánk történeti módon?” – 99. p.) Ez az időkezelési eljárás jelen munkában erősen üdvözlendő, és – mutatis mutandis – emlékeztet a brit történész, jelenleg a Stanford Egyetemen dolgozó Niall Ferguson magyarul 2019-ben megjelent, „A tér és a torony: Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért” című munkájára, ahol a múlt és a jelen(kor) egymást magyarázó szerepe hasonló. (Közbevetőleg: véleményem szerint Z. Karvalics László értekezése sokkal szisztematikusabban épül fel e szempontból is, mint Fergusoné.)

Z. Karvalics László akadémiai doktori értekezése tehát nem szokványos, de messze nem előzmények nélküli történeti munka. Ennek alátámasztásaként az eddigieken kívül egyik szűkebb szakterületem, a médiatörténetírás egy-két példáját említeném még, ugyanis a médiatörténet-írást szintén erősen jellemzik a jelen munkában megfigyelhető tárgyalás- és megközelítési módok. Gyakori a múlt és jelen mediális jelenségei közötti párhuzamok elemzése, vagy annak a bemutatása, hogy a nem részletezett jelenhez hasonló jelenségek, folyamatok zajlottak adott és részletesen tárgyalt időszakban vagy időszakokban. Erre kiváló példa Carolyn Marvin „Amikor a régi technológiák újak voltak: az elektronikus kommunikációról való gondolkodás a késő 19. században” című 1990-es korszakos könyve („When Old Technologies Were New: Thinking About Electric Communication in the Late-Nineteenth Century”), amely a médiatörténeti gondolkodást (nyilvánvalóan csak részben) ebbe az irányba mozdította el.

Továbbá: a médiatörténetírással foglalkozók közül sokan vélik a kutatómódszertani kérdésekkel foglalkozó Klaus Bruhn Jensenhez hasonlóan, hogy ma már a médiatörténetet kommunikációtörténetként kell „újraírni”, ami interdiszciplináris (vagy pluridiszciplináris) megközelítést is jelent. Erre az egyik lehetőség a tág értelemben vett kontroll és a kommunikációs eszközök (használatának) együttes elemzése. Itt felhozható az a több helyütt felbukkanó kutatási kérdés, hogy a gyarmatbirodalmak működését-működtetését milyen módon alakította át a távíró. De említhető mondjuk Paul Starr a modern társadalmi kommunikáció kialakulásának politikai körülményeit vizsgáló monográfiája („The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications”), amely a politikai kontroll, az eltérő szabályozási modellek felől magyarázza a kommunikációs eszközök eltérő fejlődését a nyugati

világban, amely fejlődési eltérések elvezettek az Amerikai Egyesült Államok világhatalommá válásához.

Ezek a párhuzamok magyarázzák, hogy – bár az értekezés nem könnyű szöveg – megközelítési módját, vizsgált kérdéseket tekintve számomra részben nem volt szokatlan Z. Karvalics László munkája. Annál is kevésbé, mivel olykor olyan témákat érint vagy tárgyal, amelyek a médiatörténet-írásból is ismerősek. Például az értekezésben igényként jelenik a nemzet-központú sajtótörténetek mellett a híráramlás nemzetközi rendszerének, valamint ezek kölcsönhatásának, együttműködésének a tanulmányozása. Ám itt hivatkozni lehetne – többek között – a német médiatörténészre, Jürgen Wilkére, aki az 1980-as évek végétől sokat írt a helyi és a globális hírpia, a hírcsere történetéről (például: „Die Nachrichten-Macher. Zu Strukturen und Arbeitsweisen von Nachrichtenagenturen am Beispiel von AP und dpa”). (És hasonló témájú, bár kezdetleges magyar kutatások is említhetők.) Ugyanígy: az első világháborúnak az arisztokratikus és a bürokratikus kontroll történeti példájaként való bemutatása és értelmezése során például a propaganda vagy a hírközlés története szintén olyasmi, amit média- és a kommunikációtörténészek, a politikai kommunikáció vagy a marketing történetével foglalkozók is vizsgáltak. Természetesen azonban nem olyan komplex módon, mint Z. Karvalics László teszi. Ám érdekes, hogy jelen munkában is felmerül az (extra) híréhség, a gyors hírekhez való hozzászokás, az „azonnaliség” (171. p.) – vagy másként: a valósidejűség, egyidejűség kérdése. A szerző ezt a világháborús helyzethez kapcsolja, amiben igaza van: a háborúk a modern korban mindig is tömegessé-tömegesebbé tették a híréhséget, a háború pedig mint hosszabb ideig fennálló és ilyen értelemben „tervezhető” üzleti szituáció, tervezhető „információ-forrás” a médiavállalkozásokat befektetésre-fejlesztésre ösztönözte, mivel a vállalkozók bíztak abban, hogy a középtávon fennálló szenzáció, illetve híréhség eredményeként bővülő piac miatt ezek a befektetések már középtávon megtérülnek.

A világháború tehát valóban „extra híréhséget” generált. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy a friss hírekhez való hozzáférés lehetősége önmagában és már korábban jelentősen növelte a híréhséget, vagy másként: az információszükségletet és az informáltság iránti igényt. Itt tehát talán egy általánosabb, modellszerű folyamatról van szó. Először is a következő tényezők között kölcsönhatásokat szükséges kiemelni: a háborúk mint a szenzációt és a befektetés megtérülését középtávon folyamatosan biztosító esemény-sorok, a tömegsajtó hírközpontúsága, továbbá egyrészt az ennek következményeként előálló tömeges információszükséglet, másrészt az ezt lehetővé tevő technikai lehetőségek. Az ezek közötti kölcsönhatásoknak volt jelentős szerepük, noha a médiafogyasztók oldaláról 1914-től valóban hozzájárult a veszélyérzet miatti alkalmazkodás kényszere mint az információszükséglet egy

újabb fajtája és oka. E modellszerű mozgássorból most tehát azt emelném ki, hogy az informáltság önmagában is eredményezhet információszükséglet – azaz a hírközpontú sajtó és újságírás önmaga folyamatosan generálta a hírfogyasztást és hozzászoktatott a hírfogyasztáshoz és ebben a folyamatban a háborúknak igen fontos szerepük volt.

Az „azonnaliség” vagy „egyidejűség” kérdése szintén igen összetett. Ezt a tulajdonságot vagy érzést ugyanis majdnem minden új médiaeszközhöz társították, elsősorban a tulajdonosok és a „menedzsment”. Azaz a századforduló médiatörténetét éppen úgy jellemezte az „azonnaliség”, mint a világháború, majd az 1920-as évek fejlesztései nyomán előálló új mediális technikák fogadtatását, percepcióját (és így tovább).

A fentebb írottakat úgy tudnám összefoglalni, hogy Z. Karvalics László doktori értekezésének egyik nagy érdeme, hogy újszerű magyarázatát olvasva, a modellje megismerése során olvasója korábban másként tárgyalt és értelmezett, más kontextusban bemutatott jelenségekre ismerhet rá. Ilyen az első világháború média- és kommunikációtörténetének új és részben már említett leírása, vagy pontosabban: erre példa a „nagy háború” komplex tárgyalása, amelyben a hadseregek irányításával egyszerre értelmeződnek a már és máshonnan ismert jelenségek. Másik példával: a zenetörténet a „világzene” („népzene”) története kapcsán számontartja, hogy hadifogságba esett katonákat népdaléneklésre kértek és katonai célokból (az ellenség megismerése érdekében) az előadást rögzítették, majd elemezték is. Az értekezés modellje alapján ennek is az az általánosabb jelentősége, hogy itt információs többlet keletkezett, mint ahogy történt például az a kényszerű tartózkodási hely (a hadifogság helyszíne) nyelvének és kultúrájának elsajátítása során. Utóbbi kapcsán viszont gondolhatunk akár olyan sajátos esetekre is, mint Soros Tivadaréra, aki az első világháborús orosz hadifogságából való hazaútja során az eszperantó nyelvet sajátította el magas fokon, vagy (bár esetükben nem hadifogságról volt szó) Puskin egy legavatottabb fordítója, Galgóczy Árpád, vagy egy másik (későbbi) műfordító, Karig Sára 1945 utáni fogságára.

A világháborúról szóló fejezetről még hosszan lehetne írni, mert szinte önálló műként mutatja, hogy Z. Karvalics László mennyire komplex módon közelít különféle jelenségek sorához és hogy modellje milyen mértékben működőképes és már-már mindent átfogó. Hiszen itt a média- és kommunikációtörténeti jelenségek mellett hadtörténeti, társadalom- és kultúrtörténeti eseményeket tud egyidejűleg értelmezni. Az egész értekezés kapcsán pedig fordított a helyzet: miközben az 5. fejezet az egész mű „kicsiben”, aközben az egész értekezés mögött időről-időre felsejlik és érződik egy ezer oldalas mű, és természetesen a több évtizedes kutatómunka eredménye.

Ami az időkezelésnek a bírálat elején említett másik részét illeti, röviden még ki kell térnem a korszakolás kérdésére. Hivatkozott monográfiájában Leduc is sokat foglalkozik a periodizációval. Z. Karvalics László e téren egyrészt a hosszú 20. század régebb óta ismert fogalmát használja, ám a korábbiaknál meggyőzőbb módon. Például a médiatörténészek szerint az 1870-es évektől kezdődik új médiatörténeti korszak, a távközlési eszközök elterjedése és társadalmi hatása miatt; a globalizáció történetével foglalkozók közül többen vélik úgy, hogy mivel a tömegsajtó és a távolságok csökkenése-megszűnése miatt a globalizáció (vagy globalitás) a tömegek számára lett láthatóvá és állandóan értelmezett jelenség, a globalizáció történetében ugyanekkor kezdődik új korszak. (Itt magyarázólag csak utalnék a német filozófus Rüdiger Safranskira, aki szerint a „világtársadalom” valójában a „világkommunikáció”, a „média globális információs közössége”.) Mások a világ amerikanizálódása kapcsán érzékelnek komoly változást nagyjából ugyanerre az időszakra figyelve. Azaz sokan vélték már úgy, hogy az 1870-es évtized új korszak kezdete, ám ennek alátámasztására inkább csak egy-egy szempontot emeltek ki. Z. Karvalics László azonban ezen említett és más szempontok alapján a korábbi megközelítéseknel komplexebb értelmezést ad.

Z. Karvalics László másrészt kidolgozta a hosszú huszadik század belső tagozódását, elkülönítette egymástól az alkorszakokat. Az erről szóló fejezet is igen meggyőző és különös érdeme az, hogy kitér a modellje szempontjából fontos egykorú észlelésekre-értelmezésekre. Utóbbi téma talán nem tartozik szorosan az értekezéséhez, ám én mégis szívesen olvastam volna erről bővebben.

Összefoglalva: „A hosszú huszadik század (1870–2020). Közelítések egy termékeny történeti narratívához” című akadémiai doktori értekezés roppant izgalmas, jelentős munka, Z. Karvalics László tézisei (főbb eredményei) új tudományos eredmények. A disszertáció a hagyományos narratívák átgondolására, dekonstrukciójára késztet, új–újszerű utakra csábítja a történelemmel foglalkozókat. Ugyanakkor egyetértek a szerzővel, hogy „elképesztő erővel fordult” az általa is követett „irányba a történettudomány az utóbbi években, s ennek köszönhetően [...] óriási mennyiségben termelt friss szemléletű nyersanyagot újfajta történetírói alkímiákhoz” (59. p.). Ennek kapcsán annyit jegyeznek meg, hogy – mint már is korábban jeleztem – a Z. Karvalics László művét jellemző beszédmód előzményei, a kutatását inspiráló részkutatások, magyarázatok története önálló historiográfiai-eszmetörténeti-tudománytörténeti munka tárgya lehetne. Itt gondolhatunk akár a hatodik fejezetben tárgyalt egykorú (1870 utáni) értelmezésekre, hiszen ezek felismeréseikkel és tévedéseikkel együtt roppant fontosak, amennyiben segítenek megérteni az „aktuális” jelenről való gondolkodás mintázatait. Ezt talán azért is érdemes megjegyezni, mert ha Z. Karvalics László disszertációja

ezt a tudomány- és/vagy eszmetörténeti témát tárgyalta volna, akkor jogosan lehetne lenne felvetni akár „a történetírói panteon” számos „tekintélyszemélyének” a hiányát is – amint a szerző mentegetődzve említi. Az értekezés tárgya azonban más. Így bármennyire is szívesen láttam volna utalásokat a „a történetírói panteon” bizonyos alakjainak műveire, vagy olvastam volna például Theodor Roszak 1986-os „Az információ kultusza” című kötetéről, a benne felvetett szempontokról (például az információs munkavégzés presztízsről), be kell látnom, hogy a témaválasztás miatt a doktori műből ezek indokoltan hiányoznak (ráadásul Z. Karvalics másutt sokat írt Roszak könyvéről). Azaz a szerző helyzete még nehezebb, mint gondolnánk: egyrészt új utakon járt, másrészt léteztek bizonyos számításba vehető előzmények – ám, harmadrészt, ezek között még rendet kellett tennie, közülük szelektálnia is kellett. Mivel ezt az összetett „feladatsort” megítélésem szerint nagyszerűen oldotta meg, a doktori művet nyilvános vitára alkalmasnak tartom és javaslom Z. Karvalics Lászlónak a Magyar Tudományos Akadémia doktora cím odaítélését.

Budapest, 2021. október 18.

Dr. habil. Sipos Balázs

egyetemi docens

Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

ELTE BTK